

Заклучение. На основании проведённого анализа поэтических и прозаических текстов можно создать *типологию героев-левшей* в произведениях художественной литературы:

1. **Левши-дети:** эволюция образа левши в литературе – от проблемы (переучивание) к потенциальным возможностям (творчество).

- показан процесс (порой мучительный) переучивания леворукого ребёнка (А. Барто «Кошка-невидимка», К. Маккалоу «Поющие в терновнике»);

- леворукость как дополнительная характеристика персонажа (Ф. Достоевский «Братья Карамазовы»);

- дети-левши как творческие личности (Дж. Д. Сэлинджер «Над пропастью во ржи»);

- дети-левши – адресаты лирического обращения (И. Кутепова «Стихи для детей левшей»)

2. **Левши-взрослые герои:**

- леворукость как преимущество (Григорий Мелехов (М. Шолохов «Тихий Дон»), Атос (А. Дюма «Три мушкетёра»);

- леворукость как дополнительная характеристика с негативным оттенком (Осип Недоносков (С. Антонов «Васька»);

- левша – мастер, символизирующий творческие силы народа (тульский левша (Н. Лесков «Левша», поэма В. Дементьева «Про левшу»);

- левша – адресат элегической исповеди (Т. Степанян (Богомолова) «Сыну левше»);

- левша как самохарактеристика автора (К. Ковалёв «Горжусь порой, что я левша...»).

Список использованных источников:

1. Семенович, А.В. Эти невероятные левши. Практическое пособие для психологов и родителей / А.В. Семенович. – М., 2015. – 232 с.

К.Э. ХАДУНЬКІНА

Навуковы кіраўнік – А.М. Хрыпач

Рэспубліка Беларусь, Віцебск, Ліцэй ВДУ імя П.М. Машэрава

СЕМАНТЫЧНАЯ АПАЗІЦЫЯ “ПРАЦАВІТАСЦЬ–ГУЛЬТАЙСТВА” Ў РЭГІЯНАЛЬНАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ ВІЦЕБШЧЫНЫ

Уводзіны. Сёння фразеалагічны фонд мовы выклікае вялікую навуковую цікавасць у даследчыкаў, бо аднозніваецца семантычнай разнастайнасцю і высокай ступенню экспрэсіі. Устойлівыя спалучэнні, якія фарміруюць названы пласт мовы, адыгрываюць значную ролю ў захаванні і перадачы культурна-гістарычнага досведу і нацыянальнай самабытнасці.

Фразеалагізмы служаць важным сродкам захавання этнакультурнай спадчыны, заключаючы ў сабе традыцыйны лад жыцця, сацыяльныя ўстаноўкі і каштоўнасныя арыенціры пэўнага народа.

Праца як адзін з ключавых канцэптаў беларускай ментальнасці знайшла разнастайнае адлюстраванне ў фразеалагічным фондзе Віцебшчыны, што пацвярджае *актуальнасць* працы для сучаснай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. Вывучэнне рэгіянальнай фразеалогіі не толькі папаўняе навуковыя веды пра народна-дыялектнае багацце беларускай мовы, але і спрыяе захаванню нематэрыяльнай культурнай спадчыны, якая знаходзіцца пад пагрозай знікнення ва ўмовах глабалізацыі.

Мэта даследавання – выявіць і ахарактарызаваць спецыфіку рэпрэзентацыі канцэптаў «працавітасць» і «гультайства» ў фразеалагічнай карціне носьбітаў віцебскіх гаворак.

Дасягненне пастаўленай мэты патрабуе вырашэння наступных *задач*:

- 1) сабраць фразеалагічныя адзінкі з семантыкай ‘праца’, якія функцыянуюць у гаворках Віцебскага рэгіёну;
- 2) сістэматызаваць і класіфікаваць адабраны матэрыял;
- 3) правесці комплексны аналіз фразем з мэтай выяўлення іх нацыянальна-культурнай спецыфікі і ролі ў мадэляванні вобраза працы і гультайства.

Крыніцай даследавання з’яўляюцца рэгіянальныя фразеалагічныя адзінкі, уключаныя ў «Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны» [1], складальнікамі якога з’яўляюцца Дзядова А.С. і Семянькова Г.К. Матэрыялам даследавання паслужылі фразеалагізмы агульнай колькасцю 45 адзінак, выбраных з дадзенага лексікаграфічнага выдання. У працэсе даследавання былі выкарыстаны метады сплашнай выбаркі і апісальна-аналітычны метады.

Асноўная частка. Паводле Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы (ТСБМ), *працавітасць* – «уласцівасць працавітага; любоў, шчырасць да працы». Названае азначэнне адсылае да слова *праца*, якое мае 4 значэнні:

1. Працэс уздзеяння чалавека на прыроду; чалавечая дзейнасць, накіраваная на стварэнне матэрыяльных і культурных каштоўнасцей.
2. Работа, якая патрабуе затраты фізічнай ці разумовай энергіі.
3. Вынік творчай, разумовай дзейнасці; твор.
4. Тое, што і работа (у 4 знач.).

Абапіраючыся на прыведзеныя значэнні слоў, можна сказаць, што праца – заўсёды дзеянне, накіраванае на стварэнне або пераўтварэнне. Працавітасць разумеецца як дзейнасць, да якой адносяцца з любоўю і шчырасцю. Значыць, працавіты чалавек – гэта той, хто шмат працуе і робіць гэта з адданасцю і павагай да працэсу. У беларускай свядомасці праца ўспрымаецца як карысная, стваральная і сацыяльна значная дзейнасць.

Для параўнання прывядзём значэнні аналагічных лексічных адзінак у англійскай мове. Так, аналагам паняцця *працавітасць* выступае слова *diligence* са значэннем «careful work or great effort» (бел. старанная праца або моцныя намаганні), паняцце *work* (бел. праца) – ‘the job that a person does especially in order to earn money’ (бел. праца, якую выконвае чалавек, каб зарабіць грошы). Заўважым, што ў англійскай карціне свету на першы план выходзіць эканамічны аспект працы як дзейнасці для заробку грошай, што сведчыць пра розныя адносіны народаў да названых з’яў.

Як адзначае А.С. Дзядова, «сярод шматлікіх псіхалагічных адзнак і маральна-духоўных адметнасцей беларусаў, якія характарызуюць іх са станоўчага боку, звяртае на сябе ўвагу **працавітасць**, як адна з дамінантных характарыстык нацыянальнага характару нашага народа, адзін з яго асноўных маральных прынцыпаў, фарміраванне якога ў моўнай карціне свету беларускага этнасу адбываецца, як правіла, шляхам вызначэння негатыўных адносін да чалавека, няздатнага ці неахвочага да працы. Працавітасць лічыцца адной з маральных каштоўнасцей беларускага народа, бо маральнае сталенне асобы адбываецца дзякуючы адносінам да працы – разумовай ці фізічнай» [2, с. 79–80].

Звернемся да паняцця *гультайства*, значэнне якога ў слоўніку падаецца як «паводзіны гультая; бяздзейнасць, лянота». У сваю чаргу, *лянота* – 1) адсутнасць жадання працаваць, рабіць што-н., займацца чым-н; 2) разм. Не хочацца, няма ахвоты. Названыя паняцці з’яўляюцца важнымі для нашага даследвання, таму што прынцып кантрасту як ключавы механізм засваення каштоўнасцей знайшоў сваё адлюстраванне ў фразеалагізмах, у якіх негатыўная характарыстыка гультайства ўмацоўвае станоўчы ідэал працавітасці.

Сабраныя намі рэгіянальныя фразеалагічныя адзінкі (агульная колькасць – 45 адз.) мы раздзялілі на дзве вялікія групы. Да першай групы адносяцца фраземы, якія рэпрэзентуюць «гультайства» (з агульнымі значэннямі ‘гультаяваць», ‘чалавек няздатны да працы», ‘займацца дарэмнай працай»), у другой – адлюстравана «працавітасць» (з агульнымі значэннямі ‘выконваць цяжкую фізічную працу», ‘шмат працаваць») (гл. Табліца).

Табліца – Групы фразеалагізмаў паводле аб’екта рэпрэзентацыі

Група фразеалагізмаў		Прыклады адзінак	Колькасць адзінак	
Рэпрэзентацыя «гультайства»	‘гультаяваць’	<i>Бамбук курыць</i> <i>Басцяца па завуголлях</i>	14	38
	‘чалавек няздатны да працы’	<i>Варона рабуньская,</i> <i>Вусаты лінь</i>	16	
	‘займацца дарэмнай працай’	<i>Насіцца як кот угарны</i> <i>Печ пакляваць</i>	8	

Рэпрэзентацыя «працавітасці»	‘выконваць цяжкую фізічную працу’	<i>Аж пун трашчыць Кішкі лезуць</i>	4	7
	‘шмат працаваць’	<i>Даваць (даць) жару Насіцца як банны венік Работаць як арбэйтарам</i>	3	

Група адзінак з агульнай семай ‘чалавек няздатны да працы’ з’яўляецца самай шматлікай, яна прадстаўлена 16 адзінкамі. Напрыклад, *варона рабуньская* ‘марудлівы чалавек’ [1, с. 17], *вусаты лінь* ‘пра лянівага, марудлівага чалавека’ [1, с. 18], *ліба суражская* ‘пра гультаяватую, не здольную да працы дзяўчыну, якая нічым не займаецца цэлы дзень’ [1, с. 48], *калека дваццатага века* ‘пра нязграбнага, непаваротлівага чалавека’: *Ну і калекі дваццатага века. Інакш і не назаву*. Глыбокае Глыб. [1, с. 43], *ні да танцаў ні да ружанцаў* ‘пра гультаяватага, няздольнага, ні да чаго не здатнага чалавека’ [1, с. 60] і інш.

Прыведзеныя вышэй адзінкі ў сваім складзе ўтрымліваюць жывёльныя кампаненты (іхтыялагічны: *лінь*, арніталагічны: *варона*, заалагічны: *сабака, свіння*), словы, якія не ўжываюцца ў беларускай мове (*рагіза-рэказь, цюця-мацюця, малідынка*), кампаненты, што рэпрэзентуюць сельскагаспадарчыя вобразы (*таўкач кукурузны, як валёнак*).

У фразеалагічных спалучэннях пераважае рэзкая негатыўная ацэнка, сацыяльнае асуджэнне, сарказм і іронія, што падкрэслівае адмоўнае стаўленне да недарэк. Значыць, беларусы бачаць чалавека праз прызму яго практычнай карыснасці і працаздольнасці. Непрадуктыўнасць ацэньваецца як сур’ёзная сацыяльная загана, якая заглугоўвае вострага асуджэння.

Наступнай па колькасці адзінак з’яўляецца група фразем з агульнай семай ‘гультаяваць’, яна прадстаўлена 14 адзінкамі: *бамбук курыць* ‘лайдачыць, ухіляцца ад работы’ [1, с. 13], *басцяцца на завуголлях* ‘марна траціць час, сланяючыся без справы’ [1, с. 13], *вуглы абіваць* ‘хадзіць, бадзяцца без справы’ [1, с. 18], *гульма гуляць* ‘лайдачыць, гультаяваць’ [1, с. 25] і інш.

Адзначым, што адзінкі аб’яднаныя адной агульнай семантыкай, маюць сваё адценне значэння: непасрэдную адсутнасць дзеяння (*вуглы абіваць, дурня строіць, ланцугі кідаць, у паталок пляваць*), актыўнае ўхіленне ад працы (*бамбук курыць, хадзіць як Бэля*), іранічна-метафарычнае абазначэнне бяздзеяння (*вуглы абіваць, за вадой плысці, хадзіць па дурных балах, шчаўе акучваць*). Большасць фразеалагізмаў адносяцца да дзеяслоўнага семантыка-граматычнага разраду і маюць структурную мадэль «дзеяслоў + назоўнік у В.скл.». Негатыўная афарбоўка прыведзеных адзінак паказвае на непрыязнасць да гультайства.

1. Адзінкі наступнага рада фразеалагізмаў маюць агульнае значэнне ‘займацца дарэмнай працай’ (агульнай колькасць – 8 адз.): *грушы абкалачываць* ‘рабіць пустую работу, гультаяваць’ [1, с. 25], *дурных*

на полі ганяць ‘пра таго, хто займаецца непатрэбнай справай’ [1, с. 31], *насіцца як кот угарны* ‘мітусіцца, шпарка бегаць без справы’ [1, с. 56] і інш.

У большасці з названых адзінак дзеяслоў выступае стрыжнёвым кампанентам, што адразу стварае ўражанне дзейнасці, аднак калі звярнуць увагу на залежнае слова, то сутнасць адзінкі раскрываецца па-іншаму: апісаны занятак з’яўляецца бессэнсоўным і служыць толькі для выгляду занятасці.

Адзінкі наступнай групы маюць агульную сему ‘выконваць цяжкую фізічную працу’ (агульная колькасць – 4 адз.): *аж нуп трашчыць* ‘выконваць цяжкую фізічную працу; падымаць цяжкія грузы’ [1, с. 11], *браць на нуп* ‘вельмі старацца, выконваючы цяжкую фізічную працу’ [1, с. 15], *кішкі лезуць* ‘пра чалавека, які выконвае надзвычай цяжкую фізічную працу, высільваецца’ [1, с. 45], *колам станавіцца* ‘не згінацца ад цяжкай працы’ [1, с. 46].

Паводле слоў Л.У. Зайцавай, менавіта цела і яго часткі з’яўляліся і з’яўляюцца па сённяшні дзень эталонамі пры ўстанаўленні пэўнай вагі, даўжыні, меры і г.д. Зварот да самога сябе прасочваецца не толькі ва ўспрыманні свайго цела з фізіялагічнага пункту погляду, але ў паводзінах людзей, ва ўяўленні пра свет, маральных пачуццях, духоўнасці [3, с. 94]. Назоўнікі, якія называюць часткі цела, з’яўляюцца структурнымі кампанентамі і ў фразеалагізмах, якія семантызуюць працу. Так, у нашых прыкладах сустракаецца *нуп* і *кішкі* – органы, якія не могуць вытрымаць цяжкай фізічнай нагрузкі.

Адзінкі з агульным значэннем ‘шмат працаваць’ мы аб’ядналі ў наступны рад (агульная колькасць – 3 адз.): *даваць (даць) жару* ‘выканаць вялікі аб’ём работы’: *Во далі жару дык далі малыцы! За дзень крышу накрылі* [1, с. 26], *насіцца як банны венік* ‘многа працаваць, бесперапынна рабіць нешта, не сядзець на месцы, знаходзячыся ў пастаянным руху’ [1, с. 56], *рабóтаць як арбэйтарам* ‘шмат працаваць, выконваць цяжкую працу значнага аб’ёму’ [1, с. 71].

Заклучэнне. Аналіз 45 устойлівых спалучэнняў пацвердзіў, што фразеалагічны фонд мовы, вызначаючы нормы паводзін і маральных каштоўнасці, з’яўляецца важнай часткай культуры.

Найбольш шматлікімі з’яўляюцца фразеалагічныя спалучэнні з адмоўнай канатацыяй. 16 адзінак называюць людзей, няздатных да працы, 14 адзінак рэпрэзентуюць гультайства. У структуры названых адзінак пераважаюць дзеяслоўныя спалучэнні, што стварае ілюзію дзейнасці, якая, аднак, раскрываецца як бессэнсоўная, непрадуктыўная або накіраваная на ўхіленне ад працы. Лексічны склад фразем багаты на:

1. Раслінныя (*кукурузны, шчаўе, грушы*) і жывёльныя вобразы (*варона, лень, сабака, свіння, кот*), якія могуць сімвалізаваць негатыўныя якасці, такія як марудлівасць, нязграбнасць, эгаізм.

2. Сельскагаспадарчыя і побытавыя рэаліі (*таўкач, валёнак, абкалачываць, акучваць*), што служыць пацверджаннем таго, што паміж моўнай карціны свету і побытам людзей існуе цесная сувязь.

3. Дыялектныя лексемы і выразы (*рагіза-рэказь, цюця-мацюця, малідынка, лындузькі рабіць*), якія з'яўляюцца ўнікальным маркерам мясцовай гаворкі і нясуць у сабе этнакультурную інфармацыю, часам страчаную для сучаснай літаратурнай мовы.

Амаль для ўсіх фразеалагічных адзінак характэрная негатыўная афарбоўка, якая рэалізуецца праз сарказм, іронію і сацыяльнае асуджэнне. Гэта паказвае на тое, што ў традыцыйнай беларускай культуры непрадуктыўнасць і гультайства ўспрымаліся як сур'ёзная сацыяльная загана, якая заслугоўвае грамадскай агалоскі.

Група фразеалагізмаў з агульнай семантыкай «цяжкая фізічная праца» і «шмат працаваць менш шматлікая, але не менш значная. Адзінкі рэпрэзентуюць іншы бок апазіцыі – ідэал працавітасці. Асноўная асаблівасць гэтых адзінак – зварот да саматычнай лексікі (*пуп, кішкі, спіна*).

Па сваёй структуры прыведзеныя адзінкі адносяцца пераважна да дзеяслоўных мадэляў, што адпавядае дынамічнай прыродзе самога паняцця працы. Шырока выкарыстоўваюцца параўнанні (*як валёнак, як кол уеўшы, як банны венік*), што робіць вобразнасць галоўнай рысай гэтых фразем.

Такім чынам, у праведзеным даследаванні мы не толькі сістэматызавалі і прааналізавалі канкрэтны фразеалагічны матэрыял, але і раскрылі яго лінгвакультуралагічны патэнцыял, пацвердзіўшы, што мова гаворак Віцебшчыны з'яўляецца жывым адлюстраваннем духоўнага і маральнага свету беларускага народа.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны / склад.: А.С. Дзядова, Г.К. Семянькова ; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2025. – 108 с.

2. Дзядова, А.С. Чалавек у лютэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі : манаграфія / А.С. Дзядова. [Электронны рэсурс] // Рэпазіторый ВДУ імя П.М. Машэрава. Рэжым доступу: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/3208>. - Дата звароту: 01.10.2025. – Электр. копія друк. выд.: Віцебск : ВДУ імя П.М. Машэрава, 2013. – 161 с.

3. Зайцава, Л.У. Фразеалагічная рэпрэзентацыя канцэпта «розум» у беларускай і англійскай мовах / Л.У. Зайцава // Беларуская фразеалогія і еўрапейскі моўны кантэкст: зб. навук. артыкулаў. Брэст : Альтэрнатыва, 2009. – Т. 2. – С. 92–97.